

Het Maastrichtse graf van de laatste Karolinger*

C.A.A. Linssen

In het Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond [KNOB] 90 (1991), 15-24, publiceerde T.A.S.M. Panhuysen: 'De Sint-Servaaskerk te Maastricht in de vroege middeleeuwen. Voorlopig eindverslag van de opgravingen door de dienst Stadsontwikkeling Maastricht in de periode 1981-1989'. In de Historische inleiding deelt hij mee: 'Het staat vast dat de Sint-Servaaskerk tot grafkerk heeft gediend aan de laatste nakomelingen in de mannelijke lijn van Karel de Grote, te weten hertog Karel van Nederlotharingen (+993?) en zijn zoon Otto (+1006)¹. Men vindt dezelfde voorstelling van zaken onder andere ook in de 'Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint Servaaskerk te Maastricht' uit 1979². Daartegen, alsook tegen de in deze studie aangevoerde motieven die tot de begraving van de beide hertogen in deze kerk geleid zouden hebben, is door mij geopperd in 'De Karolingische hertogen in Lotharingen en de traditie van hun begraving te Maastricht'³.

Wat de begraving van de beide hertogen Karel en Otto te Maastricht betreft, is in dit opstel aangetoond dat deze berichten voor het eerst te vinden zijn in Pirennes *Histoire de Belgique* I, verschenen in 1900. Aangezien Pirenne ter zake informatie vroeg aan de toenmalige rijksarchivaris te Maastricht, J. Habets⁴, steunt Pirennes mededeling: '... il fut enterré dans la crypte de Saint Servais à coté de son père', op de door Habets verstrekte informatie⁵. Mathilde Uhlirz nam in de door haar verzorgde, in 1954 uitgegeven *Jahrbücher des deutschen Reiches unter Kaiser Otto II und Otto III* zonder verwijzing de opvatting over dat de beide hertogen in Maastricht begraven zijn⁶.

Panhuysen beroept zich wat de begraving van de hertogen betreft op J. Deeters, die in 1970 zijn Berlijnse dissertatie wijdde aan de geschiedenis van het stift van Sint Servatius en zijn relatie met de stad Maastricht⁷. Deeters verwees daarin ter zake van de begraving van hertog Otto te Maastricht geheel ten onrechte naar Sproemberg⁸, die in 1941 een artikel schreef over de Lotharingse politiek van keizer Otto I⁹. Immers, Sproemberg deelt mee dat Otto begraven is in *Nijvel*¹⁰, waarbij hij zich beroept op F. Lot, die in 1891 een monografie publiceerde over de laatste Karolingen en eveneens aan Habets inlichtingen ter zake vroeg¹¹. Deeters laat in zijn boek blijken dat hij de crypte van de Sint-Servaaskerk heeft be-

1. Maastricht, St. Servaasbasiliek. Toegang tot het graf van Sint Servaas en de cenotaaf van hertog Karel van Neder-Lotharingen (foto Schatkamer St. Servaas).

zoekt: 'Beider Sarkophage sind heute neben dem des Hl. Servatius zu sehen'¹². Hij moet in de crypte van de Sint-Servaaskerk in de war zijn gebracht door de daar aangebrachte opschriften uit de negentiende eeuw en dat zijn er drie.

Het omvangrijkste is de Latijnse tekst, ontleend aan een loden plaquette uit 1001. Deze is gevonden in 1666 maar zij is later verloren gegaan. Van deze plaquette bestaat een natekening uit 1668. Deze Latijnse tekst – die verderop in dit artikel aan de orde komt – opent met het woord *sepulchrum*, graf, dat in de tekst op de plaquette niet voorkomt. De vertaling van de aangebrachte tekst luidt: 'graf van graaf Karel, van edel geslacht, zoon van Lodewijk, broer van Lotharius, koningen der Franken'. De bedoelde graaf is hertog Karel; de koningen zijn Lodewijk IV, bijgenaamd 'van Overzee', die regeerde van 936 tot 954 en koning Lotharius, die regeerde van 954 tot 986. Daarnaast staat een tekst in het Frans: TOMBEAU DU DERNIER ROI.CAROLO-VINGIEN. De Nederlandse tekst luidt als volgt: GRAF V.D. LAATSTEN KAROLINGER. 1001.

Uit dit laatste gegeven, het jaartal 1001, kan men opmaken dat de teksten in het Frans en in het Nederlands bedoeld zijn als verkorte mededeling van de inhoud van de Latijnse tekst en dus alle betrekking hebben op de Westfrankische Karolinger Karel (953-992), volgens de *Chronografia* van Sigebert van Gemblours sedert 977 in Lotharingen als hertog in dienst van de Oostfrankische of Duitse keizer Otto II. Duidelijk is derhalve dat er in de crypte een monument is opgericht voor deze hertog Karel. De aangebrachte Franse en Nederlandse tekst bevatten foutieve en misleidende gegevens, waardoor men uit de drie teksten zelfs zou kunnen concluderen dat er in de crypte drie graven zijn: dat van hertog Karel, dat van de laatste Karolingische koning, dat is koning Lodewijk V (986-987) en dat van de laatste Karolinger, dat is hertog Otto.

De Bollandist Godfried Henschenius (1600-1681) berichtte als eerste in de *Acta Sanctorum* in deel III van de maand mei, verschenen in 1680, over de reeds genoemde loden plaquette betreffende hertog Karel, gevonden in 1666 in de crypte van de Sint-Servaaskerk. Hij voegde aan zijn trans-

scriptie van de tekst op de plaquette toe dat hij hoopte dat ooit dat graf van deze hertog gevonden zou worden of een *indicium*, iets dat daarnaar verwees¹³. De Bollandist Daniël Papebrochius (1628-1714) kwam op deze vondst terug in een aanhangsel van band VII van mei der *Acta Sanctorum*, verschenen in 1688. Diens commentaar bevat twee vergissingen. De eerste betreft zijn mening dat hertog Karel de laatste Karolinger was: *secundae Domus [sc. regum Francie] scintilla ultima Carolus*. Zijn tweede vergissing is, dat hij uit de titel *Comes* opmaakte dat hertog Karel afstand had gedaan van de titel *koning*¹⁴. Karel van Lotaringen heeft wel, gesteund door medestanders, geprobeerd het koningschap in West-Francië te verwerven. Hij was van mening dat hem dit erfrechtelijk toekwam. De rijksgroten hebben hier tegen hun stem uitgebracht omdat zij de grootste bezwaren hadden tegen hertog Karel. Zij werden daartoe aangezet door aartsbisschop Adalbero van Reims, zo deelt Richer van Reims mee¹⁵. Daarom werd niet hertog Karel maar hertog Hugo Capet in mei 987 in Senlis tot koning gekozen. Op 3 juli had in Noyons de *sacre du roi* plaats. De Karolinger en zijn legitimistische aanhangers wilden zich daar niet bij neerleggen. Daarom werd hertog Karel in 991 als staatsgevaarlijk persoon gevangen genomen. De koningstitel heeft hij, voorzover dat na te gaan is, niet gevoerd. Papebrochius' legitimistische opvatting vond haar foutieve neerslag in het reeds aangehaalde Franstalige opschrift in de crypte van de kerk van Sint-Servatius.

Het derde opschrift, waardoor de mening is gaan postvatten dat ook het graf van hertog Otto zich in de crypte zou bevinden, is als volgt te verklaren.

De aandacht was niet lang voor de restauratie, in 1873, opnieuw gericht op hertog Karel als laatste Karolinger. Dat gebeurde door het in brede kring belangstelling wekkende boek van de Akense geestelijke F. Bock en de toenmalige kapelaan-schatbewaarder van de Sint-Servaaskerk, kapelaan M. Willemsen, over de schatkamers van de kerk van Sint-Servaas en van de Onze Lieve Vrouwe. Willemsen betitelde hertog Karel, in navolging van Ghesquière, als 'le dernier rejeton de la seconde maison royale de France'¹⁶. Tijdens de restauratie van de Sint-Servaaskerk in 1881, meende men, zoals Henschenius reeds hoopte, in de crypte het graf van hertog Karel ontdekt te hebben. Degenen die bij de restauratie betrokken waren, hielden hem, in navolging van Henschenius en Papebrochius, en dus ook van Willemsen, voor de *laatste* Karolinger. Derhalve werd bericht in de *Courrier de la Meuse* van 13/14 maart 1881 dat het graf van de laatste Karolinger gevonden was.

Voor kenners van de Karolingische stamboom betekende dit nieuws dat het graf van hertog Otto was ontdekt. Zo kon de mythe van twee in Maastricht begraven Karolingers ontstaan en van het Maastrichtse graf van de laatste Karolinger.

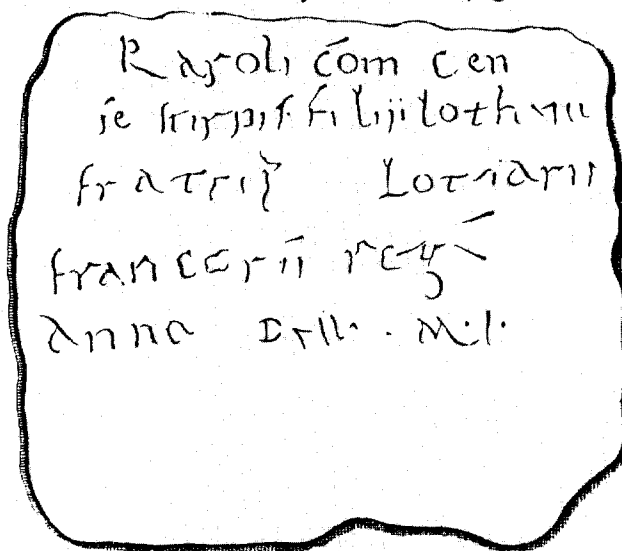
Over deze laatste Karolinger in de mannelijke lijn, hertog Otto, is nauwelijks iets bekend. Na het geruchtmakende optreden van zijn vader werd de stilte rondom zijn persoon positief geïdentificeerd. In 1802 schreef Dewez: 'la silence autour de lui est son plus bel éloge'¹⁷. In de *Gesta abbatum Trudonensium* wordt zonder jaaraanduiding meegedeeld, dat hij overleed op weg naar Maastricht¹⁸. In zijn plotselinge dood zagen de monniken van Sint-Truiden een wraakoefening van hun stichter Sint-Trudo, vanwege door de hertog aangedaan onrecht, dat in de *Gesta* nader wordt omschreven¹⁹. Volgens Lipsius, Browerus, Masenius, Mo-

lanus en Divaeus werd hertog Otto begraven in Nijvel²⁰. Dat was voor Lot voldoende reden om zich eveneens uit te spreken voor Nijvel. Zoals reeds opgemerkt is, volgde Sproemberg hem daarin. In mijn opstel worden nieuwere archeologische gegevens vermeld die Otto's begraafing te Nijvel nog waarschijnlijker maken²¹.

De conclusie moet zijn dat er in de Sint-Servaaskerk te Maastricht geen archeologische aanwijzing is, evenmin als in de geschreven bronnen, die reden geeft om de begraafplaats van de laatste Karolinger in de mannelijke lijn, van hertog Otto derhalve, in Maastricht te zoeken.

tom. I. post pag. 216.

Figura laminae, de qua mentio pag. 216, lin 12

ANNOTATIO J. GHESQUIERI.

R. D. Paquot exesas hujus laminæ litteras ante annos Aliquot feliciter restituit, atque inscriptionem integram sic Legi jussit: KAROLI COMITIS GENEROSE STIRPIS, FILII LOTHWICI, FRATRIS LOTHARII, FRANCORUM REGUM, ANNO DOMINI MI. uti in suo ma. Opere DE COMITIBUS BRUXELLENSIBUS rectè Annotavit Philippus Baert, ill. Marchionis du Chasteler Bibliothecæ Præfectus.

Sculpsit C. J. Bilschop Bruxellis.

Een tweede kanttekening bij Panhuysens artikel betreft de tekst op het grafkruis van proost Humbertus (+ 2.V.1086). Op basis van de passus: '... RESTAVRAVIT (sc. proost Humbertus) ECCL(ESI)AM... SE-PULCHRO D(OMI)NI (ET) DUCIS KARO-LI...'

[proost Humbertus] herstelde de kerk wat betreft het graf van heer en hertog Karel', concludeert Panhuysen buiten de tekst in noot 12: 'de stelling van C. Linssen dat in de Sint Servaaskerk slechts een kenootaf van Karel van Lotharingen aanwezig is geweest, is door de tekst op het grafkruis van Humbertus achterhaald'²².

Eerder dan deze conclusie lijken de vragen aan de orde of het nieuwe gegeven mijn interpretatie van de tekst op de loden plaquette en de resultaten van bronnenonderzoek in samenhang daarmee verricht, tegensprekt. De tweede vraag is of er door deze vondst eventueel twee tegenover elkaar staande opvattingen mogelijk zijn. De volgende argumenten motiveren mijn ontkenkend antwoord op beide vragen.

Door een archeologische vondst kan een hypothese wel, maar een historisch onderzoek niet zijn gehele waarde verliezen, omdat historisch onderzoek gebaseerd is op teksten. In dit geval betrof het, naast een vrijwel uitputtend bronnenonderzoek, de tekst op de reeds vermelde loden plaquette, gevonden in 1666. Zoals is meegedeeld, beschreef G. Henschenius ze in de *Acta Sanctorum*²³ en gaf een transcriptie. D. Papebrochius gaf in zijn *Dissertatio XXVII*, toegevoegd aan de *Acta Sanctorum Maii VII*, een nadere historische uiteenzetting over de vondst²⁴. J. Ghesquière, nam in zijn reeks *Acta Sanctorum Belgii Selecta* de gegevens van Henschenius en de oplossing door Papebrochius van de tekst op de plaquette over. Hij moet daarin niet alle vertrouwen hebben gehad, want hij gaf daarnaast op een geheel daarvoor ingeruimde pagina een reproductie van de plaquette, met daarbij de lezing van de toen in België bekende geleerde J.-N. Paquot²⁵. Een grote moeilijkheid in de tekst levert *cen* in regel 1. Las Henschenius hier, geenszins te rechtvaardigen, *Carolinae*, Paquot deed het anders. Hij stelde de *c* gelijk aan een *g* in de tekst duidelijk te onderscheiden *g* en las *gen* en kwam aldus tot de eveneens volstrekt onaanvaardbare oplossing *generosae stirpis*²⁶. Ik kwam op de gedachte daar *cenotaphium* te lezen doordat S.P. Ernst in zijn *Histoire du Limbourg* de mening oppert dat het in de Maastrichtse crypte wellicht een cenootaf betreft²⁷. De Amsterdamse paleograaf prof. dr. J.L. van der Gouw, aan wie ik zonder commentaar de inscriptie voorlegde, las *cenotaphium*. Hij loste *re* in de tweede regel op als *regalis*, eventueel: *regiae*. Wijlen drs. J.M.B. Tagage, die een bijzondere belangstelling had voor en kennis van de inscripties van de Servaaskerk, was er zeker van dat het schrift stamde uit de tiende of elfde eeuw. Hij verklaarde zich zonder restrictie voor de lezing *regalis* of *re-*

giae, maar stemde, zij het aarzelend omdat hij boven de afkorting de afkortingsstreep miste, in met de lezing *cenotaphium*. Aldus levert de inscriptie een lopende mededeling met jaartal, die het eerder voorgesegde 'Sepulchrum' overbodig maakt:

Karoli com(itis) cen(otaphium) / regiae stirpis, filii Lothrici / fratris Lotharii / francoru(m) regu(m) / anno Domini. M.I. : ' cenootaf van graaf Karel/ van koninklijk geslacht, zoon van Lodewijk/ broer van Lotharius/ koningen van de Franken/ in het jaar des Heren 1001'.

Omdat mijn opstel opgenomen werd in mijn dissertatie, is de uiteindelijke lezing voorgelegd aan mijn twee promotores, de Leidse mediaevist H.P.H. Jansen en de Utrechtse hoogleraar voor middeleeuwse geschiedenis mevrouw J.M. van Winter; verder aan de Leidse hoogleraren, de emeritus voor middeleeuwse geschiedenis D. Cohen, de oud-historicus H.Pleket en aan de neerlandicus-mediaevist F.P. van Oostrom. Geen van allen heeft bezwaar tegen deze transcriptie kenbaar gemaakt.

Ook het historisch bronnenonderzoek rond hertog Karel geeft geen reden om te concluderen dat hertog Karel te Maastricht is begraven. In de eerste plaats maakt de afstand in tijd tussen het overlijden in Orleans, uiterlijk in 993, en de eventuele begraving in 1001 te Maastricht dit niet waarschijnlijk. De tekst op het grafkruis van abt Humbertus brengt in deze situatie geen verandering: die meldt dat in de kerk van Sint-Servaas het graf was van hertog Karel. Immers, de oudere tekst op de loden plaquette uit het graf verschaft de nadere mededeling uit 1001, dat het hier een cenootaf of grafmonument betreft. Een cenootaf wordt ook graf of eregraf genoemd. Het is een gedenkteken voor een dode wiens lijk niet te vinden was of die ver van zijn vaderland was begraven. Volgens Adhemar van Chabannes, Hugo van Fleury en de *Historia regum Francorum* van het klooster van St. Denis te Parijs, is hertog Karel te Orleans in hechtenis overleden²⁸. Dat is niet later dan in 993 gebeurd, omdat toen door de Karolingische legitimistische partij een campagne werd opgezet ten gunste van hertog Karels zoon Otto²⁹. De Lotharingers vertelden echter, zo deelt Papebrochius mee³⁰, en hem volgend ook Ghesquière³¹, dat hertog Karel uit zijn gevangenschap ontsnapt is en nog tot aan het begin van de elfde eeuw heeft geleefd. In dit verhaal ligt de sluitende volkse verklaring voor de Maastrichtse cenootaf. Bij Pirenne kan men ook nog het geheel gefantaseerde ontroerende gegeven vinden dat het hertog Otto was die het lijk van zijn vader naar Maastricht gebracht heeft. Dat is onmogelijk, want het is bewijsbaar dat hertog Otto van 998 tot in 1002 in Italië verbleef in het gevolg van keizer Otto III³².

De tekst van Jocundus, *Translatio et miraculi S. Servatii Traiectensis* was onder meer bedoeld om de aandacht van de Duitse vor-

sten te vestigen op de vermeende aloude band tussen het stift van Sint-Servaas en de keizers. De door Koepke geëditteerde tekst is afgesloten op 30 mei 1088, twee jaren na het overlijden van proost Humbertus³³. In deze tekst wordt wel gewag gemaakt van graven in de kerk van Sint-Servaas, maar niet van het graf van hertog Karel, terwijl dit zo kort tevoren in de tekst op het grafkruis van proost Humbertus wel was gebeurd. De verklaring hiervoor is dat het politiek gezien niet prudent zou zijn geweest om in een geschrift van deze strekking eervolle aandacht te geven aan het grafmonument van deze Karolinger, die ten nauwste verwant aan de Duitse keizers³⁴, beneden zijn stand gehuwd was, en die onder andere daarom als koning niet acceptabel was³⁵. Hij was een politieke opportunist, die gerebelleerd had tegen de - ook zijn Duitse vorst welgevallige - nieuwe koning Hugo Capet. Daarom werd hij met zijn vrouw gevangen gehouden te Orleans, waar hij overleed. Zo is het te verklaren dat na het overlijden van proost Humbertus aan hertog Karels graf geen aandacht meer is besteed en dat men er in de geschreven bronnen niets van tegenkomt. Toen dan ook de loden plaquette uit 1001 in 1666 gevonden werd, was dat het enige gegeven dat inlichtte omtrent het grafmonument van hertog Karel te Maastricht, voordat op 16 juni 1988 het grafkruis van proost Humbertus uit 1086 werd gevonden.

Groningen, 28 oktober 1992.

* Ik dank mevrouw Prof. dr. J.M. van Winter die mij attendeerde op het artikel van T.A.S.M. Panhuysen in het bulletin van de KNOB 1991-1, 15-24, voor haar hulp en de zorgvuldige correctie van mijn tekst. Zie ook over dit onderwerp: T. Panhuysen, De ontdekking van het graf van Humbertus, en: idem, Het grafkruis van Humbertus/Hugo (1086) een unieke bron voor de geschiedenis van de Sint-Servaas, beide in: De Sint-Servaas. Tweemaandelijks restauratie-informatiebulletin, 1988, 313-314 en 315-318. De hier volgende aanhalingen hebben betrekking op Panhuysens artikel in het bulletin KNOB [Panhuysen].

Samenvatting

De mening dat de Sint-Servaaskerk te Maastricht tot grafkerk gediend zou hebben aan de laatste twee Karolingers in de mannelijke lijn, die men onder meer kan aantreft in het artikel van T.A.S.M. Panhuysen in Bulletin KNOB 1991, 15-24, wordt in dit artikel bestreden op grond van historisch bronnenonderzoek. Wat hertog Otto (+1005/1006) betreft, is deze opvatting gebaseerd op onvoldoende kennis van de Karolingische stamboom in de XVII-de eeuw, waardoor men hertog Karel van Lotharingen (+993) ten onrechte gehouden heeft voor de laatste Karolinger. Geen archeologisch gegeven en ook geen enkele historische bron biedt de basis voor de opvatting dat hertog Otto te Maastricht begraven is. Het is daarentegen wel zeker dat er voor hertog Karel een grafmonument is geweest in deze kerk. Dat bewijst een loden plakette uit 1001, gevonden in de crypte van de Sint-Servaaskerk in 1666 maar die verdwenen is. Van deze plaquette bestaat echter wel een natekening uit 1668. Op 16 juni 1988 werd het graf en het grafkruis van proost Humbert uit 1086 gevonden. Daarop is sprake van een *sepulchrum* van hertog Karel. Aangezien de tekst op de loden plaquette uit 1001 bezwaarlijk anders kan gelezen worden dan dat daarop melding wordt gemaakt van een cenotaaf en de historische gegevens een begraafing van hertog Karel te Maastricht alles behalve waarschijnlijk maken, ligt de interpretatie van *sepulchrum* als *grafmonument* voor de hand.

- 1 Panhuysen, t.a.p. 16.
- 2 Borghuis, N. e.a., Bijdragen tot de bouwgeschiedenis van de Sint-Servaaskerk te Maastricht, Deel I, de oostpartij, in: PSHAL 115 (1979), 168-169.
- 3 De Karolingische hertogen in Lotharingen en de traditie van hun begraafing te Maastricht, in: H. Jenniskens e.a. red., Campus Liber. Bundel opstellen over de geschiedenis van Maastricht, aangeboden aan mr. dr. H.H.E. Wouters, stadsarchivaris en bibliothecaris 1947 - 1977, bij zijn zeventigste verjaardag. Maastricht 1982, 86-102; enigszins gewijzigd opgenomen in: Historische opstellen over Lotharingen en Maastricht in de middeleeuwen. Assen/Maastricht 1985, 67-81. Naar de laatstgenoemde versie wordt hier verwezen [Karolingische hertogen].
- 4 Rijksarchief Limburg Maastricht. Brief van H. Pirenne de dato 11.II.1891 aan Habets.
- 5 Karolingische hertogen, 77; H. Pirenne, Histoire de Belgique I, Brussel 1902:2, 66; Brussel 1909:3, 73.
- 6 M. Uhlirz, Jahrbücher des deutschen Reiches unter Otto II und Otto III, Berlijn 1954, 135 en nt. 24.
- 7 Panhuysen, 16, nt. 12. J. Deeters, Servatiusstift und Stadt Maastricht. Untersuchungen zu Entstehung und Verfassung. Bonn 1970 [Rheinisches Archiv 73], 35-36.
- 8 Deeters, 35 en *ibidem* noot 18.
- 9 H. Sproemberg, Die lothringische Politik Otto des Groszen. Rheinische Vierteljahrsblätter XI (1941), 1-101.
- 10 H. Sproemberg, 96, nt. 459.
- 11 F. Lot, Les derniers Carolingiens. Parijs 1891, 279 en aldaar nt.1 en 281.
- 12 Deeters, 34-35.
- 13 Henschenius, Acta Sanctorum 16, dies 12-16. Antwerpen 1680, Maii III, die decima tertia, De S. Servatio episcopo Trajecti ad Mosam in Belgio, 208-230: 229.
- 14 D. Papenbrochii, Dissertatio XXVII in: Paralipomena ad Conatum in Catalogos Pontificum; toevoeging aan Acta Sanctorum Maii VII, 1688; in genoemd aanhangsel 66-67.
- 15 Richeri monachi S. Remigii Remensis Historiarum Libri III, a 884-998. R. Latouche ed. Parijs 1964-1967, 2 din., IV, c. 11, 160.
- 16 F. Bock en M. Willemsen, Antiquités Sacrées conservées dans les anciennes collégiales de Saint Servais et de Notre-Dame à Maestricht. Maastricht 1873. Zie de Introduction door Willemsen, 8.
- 17 L.D.J. Dewez, Histoire Générale de la Belgique II. Brussel 1807, 308.
- 18 Gesta abbatum Trudonensium, in MGH SS X, 1852: 213-448, 381 en 429; Ex miraculis S. Trudonis auctore Stepelino, in MGH SS XV 2, 1888: 821 - 830, 825.
- 19 Karolingische hertogen, 75-76.
- 20 De Karolingische hertogen, 76-77.
- 21 De Karolingische hertogen, 77.
- 22 Panhuysen, 23, nt.12.
- 23 Zie noot 15.
- 24 Acta Sanctorum Maii VII, daarin aanhangsel 67. Paralipomena ad conatum; D. Papebrochii Dissertatio XXVII 66-67.
- 25 V. Cauvin, Jean-Noël Paquot (1722-1803), in: Biographie Nationale... de Belgique XV, 1899, 597-609.
- 26 J. Ghesquierus, Acta Sanctorum Belgii Selecta I, Brussel 1783, legenover 216.
- 27 S.P. Ernst, Histoire du Limbourg I. E. Lavalleye ed. Luik 1837, 407.
- 28 Adhemari Historiarum Libri III, in: MGH SS IV, 128; Hugonis Liber ... in MGH SS IX, 376-395, 384; Historia Regum Francorum Monasterii Sancti Dionysii, in MGH SS IX, 395-406, 406.
- 29 H.-W. Goetz, Hugo Capet, in: Lexikon des Mittelalters V. München en Zürich 1991, 157-158
- 30 Papebrochius, t.a.p. 67.
- 31 Ghesquierus t.a.p. in: Corrolarium ad commentarium Henschenii de S. Servatio, 651.
- 32 Uhlirz, II, 337; Diplomata Otto III: DO III, no.265, 5.I. 998 te Pavia; DO III no.402, 28.IV.1001 te Ravenna; DO III no.411, 14.X.1001 te Pavia; Adalboldi Vita Henrici II imperatoris, in MGH Scriptores IV, 683-695, 684: hertog Otto begeleidt het lijk van keizer Otto III, overleden te Paterno op 23.I.1002, naar Aken, waar het op 5.IV.1002 wordt bijgezet in de dom. Vita Henrici Imperatoris, H.van Rij ed. in: Nederlandse Historische Bronnen III, Amsterdam 1983, 5-95, 31, nt. 100 en caput 3, 48/49.
- 33 Jocundi translatio et miracula S. Servatius Traiectensis. R. Koepke ed. in MGH SS XII 1856, 125.
- 34 Karel was door zijn moeder Gerberga de kleinzoon van koning Hendrik I de Vogelaar.
- 35 J.M. van Winter, Uxorem militari ordine sibi imparem, in: Miscellanea medievalia in memoriam J.F. Niermeyer. Groningen 1967, 113-121.